

**ИМОМ МОТУРИДИЙ
ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИ**

ИМОМ МОТУРИДИЙ

IMOM MOTURIDIY
XALQARO ILMIIY-TADQIQOT MARKAZI

«Ўзбекистон халқаро ислом академияси»
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2022

УЎК: 28(092)Мотуридий

КБК: 72(543)

86.38

3 60

Зиёдов, Шовосил

Имом Мотуридий [Матн] : рисола / Ш.Зиёдов. – Тошкент: «Ўзбекистон халқаро ислом академияси» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2022. – 32 б.

УЎК: 28(092)Мотуридий

КБК: 72(543)

86.38

Муаллиф:

Шовосил Зиёдов,

тарих фанлари номзоди, доцент

Масъул муҳаррир:

Давронбек Махсудов,

тарих фанлари доктори (DSc), доцент

Такризчи:

Саидмухтор Оқилов,

тарих фанлари номзоди, доцент

Рисолада буюк аждодимиз, калом илми султони, ҳидоят имоми Абу Мансур Мотуридийнинг ҳаёт йўли, устоз ва шогирдлари, бой илмий-маънавий мероси ҳақида маълумотлар келтирилган. Шунингдек, унда уламоларнинг Имом Мотуридий ҳақида билдирган фикрлари ҳамда олимнинг ҳикматли сўзларидан намуналар ўрин олган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 13.04.2021 йилдаги 03-07/2418-сонли хулосаси асосида тайёрланди.

ISBN 978-9943-7403-7-2

© «Ўзбекистон халқаро ислом академияси»
нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2022

МУҚАДДИМА

Кўхна Мовароуннаҳр ҳам дунёвий, ҳам диний илмларда юксак чўққиларни забт этган юзлаб забардаст алломалар етишиб чиққан заминдир. Афсуски, Чор Россияси, ундан кейин шўро салтанатининг исканжасида қолган халқимиз бир ярим аср давомида улуғ аждодлар меросидан мосуво бўлиб қолди. Хуфя тарзда илм олган ва илм берганларни истисно қилиб айтиш мумкинки, буюк мутафаккирлар элулус хотирасидан ўчиб кетди.

Истиклолгача халқимиз фақат дунёвий илмларда бемисл ғайрат-шижоат кўрсатган алломаларимизни танир, улар ҳақида озми-кўпми тасаввурга эга эди. Ойни этак билан ёпиб бўмаганидек, уларнинг тадқиқот ва кашфиётларини инкор этишнинг ёки махфий тутишнинг имкони йўқ. Абу Али ибн Синонинг “Тиб қонунлари” ёки Мирзо Улуғбекнинг “Зижи Кўрагоний” асари аввал русча нашр этилгани, кейин ноилож ўзбек тилига ўгирилгани шундан далолат беради.

Истиклол вазият ривожининг векторини юз саксон даражага буриб юборди. Айниқса, кейинги йилларда маънавий-маърифий меросимизни тиклаш, ўрганиш, ҳаётимизга татбиқ этиш ва дунёга тарғиб қилиш эътибори кучайди.

Инсоннинг маънавий дунёсини бойитмай туриб, кўзланган натижага эришиб бўлмаслиги тарихдан барчага яхши маълум. Зеро, дунёвий илмларни пухта эгаллаган, лекин инсоний фазилатларга эга бўлмаган киши башарият тамаддунини ҳаёлдан фаромуш қилиб, ўз қобиғидаги тор манфаатларга чалғиб қолиши мумкин.

Шуни инобатга олган ҳолда, давлатимиз раҳбари янги-янги касб-хунар ва билимларни ўргатадиган таълим муассасаларини, хориждаги нуфузли академия, университет

ва институтларнинг филиалларини очиш билан бирга, бой маънавий-маърифий меросимизни тадқиқ этиб, кенг афкор оммага етказадиган марказларни таъсис этмоқда, улуғ аждодларимизнинг хоки абадий қўним топган муқаддас қадамжоларни тиклаб, атрофини ободонлаштирмоқда.

Тошкентда Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Ислом цивилизацияси маркази, Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази, Самарқандда Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази ва Ҳадис илми олий мактаби, Термизда Имом Термизий илмий-тадқиқот маркази очилгани бу фикрнинг ёрқин далилидир.

Очиқ эътироф этиш керакки, халқимиз Бухорий, Мотуридий, Термизий номларини эшитган, лекин уларнинг ҳаёти ва илмий жасоратидан мутлақо беҳабар эди. Дунё мусулмонларининг аксар қисми эъзозлаб улуғлайдиган, номларини чуқур хурмат билан тилга оладиган алломалар ўз она Ватанида эътибордан четда қолиб келаётган эди. Шундай хайрли ишларнинг самараси ўлароқ, бугун “Ҳадис илмида амирул мўминин” ким-у “Имомул ҳудо” ким эканини, улар қандай хизматлари учун миллиарддан зиёд инсон олдида шундай юксак мартабага кўтарилиб турганини биламиз.

Бу борадаги энг муҳим йўналиш – маънавий қадриятларга бўлган ҳар томонлама ижобий муносабат. Табиийки, диний қадриятлар ҳам маънавий қадриятларнинг муҳим қисмини ташкил этади. Диний қадриятлар асосини ташкил этган исломнинг назарий масалалари тарихимизнинг турли даврларида ижтимоий онгнинг шаклланиши ва ривожланишига сезиларли таъсир ўтказиб турган. Ислом дини Мовароуннаҳрга кириб кела бошлаган даврдан турли диний таълимотлар, калом мактаблари ўлкамизда тарқала бошлади. Улар орасида Абу Ҳанифа (ваф. 767 й.) асос солган мактаб анъаналари нисбатан халқчиллиги, маҳаллий

халқлар маданияти ва урф-одатларига яқин жиҳатлари сабабли кучлироқ мавқега эга бўлди. Бу таълимот янги заминда Мовароуннаҳрда маҳаллий бой диний-маънавий анъаналар асосида қайта ишлаб чиқилди, бойитилди ва тартибга солинди. Мазкур жараёнга ватанимиздан етишиб чиққан мутакаллим олимларнинг бир неча авлоди ўзларининг бекиёс ҳиссаларини қўшдилар.

Улар орасида, сўзсиз, ватандошимиз Абу Мансур Мотуридий муҳим ўрин тутди. Самарқандда яшаб ижод этган мутакаллим олим муайян шаҳар табақалари, уламолар гуруҳлари орасида ўз фаолиятини олиб борди. У ишлаб чиққан мотуридия таълимоти шаҳар аҳолисининг ўрта табақалари манфаатлари билан боғлиқдир. Мазкур таълимот шу даврдан бошлаб узоқ вақтгача Мовароуннаҳр маънавиятининг асосий тамойилларини белгилаб келди.

У зот асос солган мотуридия мактаби Шарқ мамлакатларида бундай катта шухрат топишининг сабаби шундаки, унда илгари сурилган ғоялар ислом динимизнинг асосини тўғрилиқ, эзгулик ва инсонийликдан иборат деб биладиган жамики мўмин-мусулмонларнинг қараш ва интилишлари билан ҳамоҳангдир.

ИМОМ МОТУРИДИЙНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ

Абу Мансур Мотуридий ҳаёти ва ижодига оид манбалар Абул Юср Паздавӣ (ваф. 493/1100 й.)нинг “Усулуд дин”, Абул Муин Насафӣ (ваф. 508/1114 й.)нинг “Табсирату-л-адилла”, Ибн Фазлуллоҳ Умарӣ (ваф. 749/1348 й.)нинг “Масоликул абсор фи мамалики-л-амсор”, Абдулқодир ибн Абул Вафо Қурашӣ (ваф. 775/1373 й.)нинг “ал-Жавҳарату-л-музия фи табақоти-л-ҳанафия”, Ибн Қутлубғо (ваф. 879/1474 й.)нинг “Тоҷу-т-тарожим”, Муҳаммад Муртазо Забидӣ (ваф. 1205/1791 й.)нинг “Итҳофу-с-содати-л-муттақин би шарҳи ихёи улуми-д-дин” ва Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий (ваф. 1304/1887 й.)нинг “ал-Фавоиду-л-бахия фи тарожими-л-ҳанафия” асарларида учрайди. Шунингдек, замонавий тадқиқотчилардан Абдулмалик Саъдий, Шовосил Зиёдов, Саидмухтор Оқилов, Сунмаз Қутлу, Ҳамза Бакрий, Саъд Аҳмад Даманхурий, Билқосим Ғолий каби мутахассислар мавзу доирасида рисола ва илмий ишлар нашр қилганлар.

Имом Мотуридийнинг тўлиқ исми манбаларда Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Абу Мансур Мотуридий Самарқандӣ (ваф. 333/944 й.) деб қайд қилинган.

Абу Мансур Мотуридий Самарқанд яқинида жойлашган Мотурид қишлоғида туғилиб, шу ерда истиқомат қилгани учун унга “ал-Мотуридий” нисбаси берилган. Зубайдий “Итҳоф ас-сода ал-муттақин” номли китобида айрим манбаларда Абу Мансур Мотуридийнинг исмидаги Маҳмуддан кейин Муҳаммад исми борлиги ва олимга ал-Ансорий нисбаси ҳам берилганини таъкидлаган. Яна бир араб тадқиқотчиси Доктор Муҳаммад Айюб Али Абу

Мансур Мотуридийга нисбатан Ансорий нисбасини қўллаш асосли деб ҳисоблаган. У бунга Мотуридийнинг “Китобут-тавҳид” асарининг айрим қўлёзмалари ҳошиясида учратганини айтади. Бироқ, бошқа араб тадқиқотчиси Аҳмад ибн Авазуллоҳ Ҳазбий Абу Мансур Мотуридийга Ансорий нисбаси берилганини асоссиз деб хулоса қилган.

Лақаблари:

Аксарият манбаларда олимга қуйидаги лақаб ва унвонлар берилгани кузатилади: “Диннинг атоқли шахсларидан бири, мусулмонларнинг шайхи, имом, суннатнинг қиличи, адашган ва бидъатчи тоифаларни тағ-томири билан қўпориб ташловчи, ислом шайхи, зоҳид, ҳидоят имоми, ҳидоят байроғи, ҳидоят ва дин имоми, миллат таянчи, умматни ҳидоятга йўлловчи, Самарқанд шайхларининг раиси, ҳанафий шайхлари раиси, мутакаллимлар имоми, мусулмонлар эътиқодини тузатувчиси, аҳли сунна вал жамоа раиси, суннат нусратчиси, шариатни жонлантирувчиси, мусулмонлар эътиқодини мустаҳкамловчиси”. Булар орасида Имом Мотуридийнинг “ҳидоят имоми” ва “ҳидоят байроғи” деган лақаблари энг машҳури ҳисобланади.

Имом Мотуридийнинг таваллудига доир маълумотлар табақот ва тарожим йўналишидаги бирор манбада кўрсатилмаган. Лекин олимнинг устоз ва яқинларининг вафот этган санасига қараб, унинг тахминий таваллуд йилини белгилаш мумкин. Жумладан, унинг шайхлари Муқотил Розий (ваф. 248/862 й.), Нусайр ибн Яҳё Балхий (ваф. 268/882 й.) ва яқини Муҳаммад ибн Аслам Аздий (ваф. 268/882 й.)ларнинг вафотига қараб тахминий тарзда Имом Мотуридий 230/845 ёки 240/854 йиллар атрофида таваллуд топган, дейиш ўринли бўлади.

Абу Мансур Мотуридийнинг ҳаёти ва илмий мероси акс этган тарихий манбаларда ўзи ва отасининг исми Муҳаммад ва бобосининг исми Маҳмуд экани ҳақидаги

қайдлардан бошқа маълумотлар учрамайди. Шунингдек, олимга нисбатан “Абу Мансур” кунясининг қўйилиши унинг “Мансур” исмига ўғли борлигини ҳам ифодаламайди. Чунки, унинг ўзи “Таъвилоту-л-Қуръон” асарида: “Ўғил кўрсам исмини Мансур қўяман” деган умидида ўзини ўзи “Абу Мансур” деб кунялаганини Масад сурасида келтирган. Абу Мансур Мотуридий Масад сурасини толиби илмларга шарҳлаб, китобига қоралаётганда тахминан 60 ёшда бўлган. Абу Мансур Мотуридийнинг Мансур исмига ўғли бўлганида, албатта, Абул Муин Насафий “Табсирату-л-адилла” асарида бу ҳақида маълумот берган бўларди. Шундан келиб чиқиб, Мотуридийнинг ўғли бўлмаган, деган тўхтамга келиш мумкин. Мотуридийнинг илмий меросини тадқиқ қилган замонавий шарқшунослар ҳам унинг ўғил фарзанди бўлмаганини таъкидлаб ўтганлар. Масалан, У.Рудольф, В.Маделунг каби ғарб шарқшунослари ўз тадқиқотларида унинг ўғил фарзанди бўлгани ҳақида сўз очмаганлар. Турк тадқиқотчиси Шукру Ўзеннинг таъкидлашича, Мотуридийнинг ўғил фарзанди бўлганида, албатта, манбаларда бу ҳақда маълумот берилган бўлар эди.

Самъоний ўзининг “ал-Ансоб” асарида Абу Мансур Мотуридийнинг қизи борлигини таъкидлаб, у Абулҳасан Али бин Ҳасаннинг онаси бўлганини айтган. Бу маълумотни Абулқодир Қурашийнинг “ал-Жавҳарату-л-музия фи табақоти-л-ҳанафия” асарида келган қуйидаги маълумот қўллаб-қувватлайди: “Қози Абул Ҳасан шайх Абу Мансур Мотуридийнинг набираси бўлиб, у биринчи таълимни она томонидан бобосидан олган”. Умуман олганда тадқиқотларда Абу Мансур Мотуридийнинг қизи томонидан икки эвараси, яъни қизининг неваралари борлиги тахмин қилинади. Улардан бири Шайх Қози Ҳасан Мотуридий (ваф. 450/1059 й.). Афсуски, Ҳасан Мотуридийнинг илмий мероси ҳақида маълумотлар сақланиб қолмаган. У бобоси

Абу Мансур Мотуридийнинг ёнига, Чокардиза қабристонига дафн қилинган. Иккинчи эвараси Қози Абул Ҳасан Али ибн Ҳасан Мотуридий (ваф. 511/1117 й.). Манбаларда таъкидланишича, у она тараф бобосидан фикҳ илмини ўрганган ва ундан Абу Ҳафс Умар Насафий ҳадис ривоят қилган.

Машҳур қомусий олим Тошкўпризода “Мифтаҳу-с-саода” асарида Абу Мансур Мотуридийнинг илмий меросига шундай баҳо берган: “Аҳли сунна вал жамоанинг калом илмидаги раҳнамолари икки кишидир. Бири ҳанафий бўлса, иккинчиси шофеийдир. Ҳанафий раҳнамо Абу Мансур Муҳаммад ибн Маҳмуд Имому-л-ҳуда, Раис аҳли сунна вал жамоа Абу Мансур Мотуридийдир. Шофеий раҳнамо эса Шайх аҳли сунна, Раису-л-жамоа, Имому-л-мутакаллимин Абул Ҳасан Ашъарий Басрийдир”.

Абул Муин Насафий Мотуридийнинг илмий мавқеи ва калом илмидаги кадр-қимматини юксак баҳолаб, қуйидаги сўзларни баён қилган: “Мовароуннаҳрда Абу Мансур Мотуридидан ташқари барча ҳанафий олимлар мавжуд бўлмаганда ҳам, Абу Мансур Мотуридий уларнинг ўрнига кифоя қилар эди. Чунки у шундай зотки, илм уммонининг энг қаърига шўнғиб, ундан дуру гавҳарларни олиб чиқди ва диний ҳужжатларни ўзининг фасоҳати, мислсиз заковати билан зийнатлади. Шунинг учун у вафот этганида, Шайх Абул Қосим Ҳаким Самарқандий унинг қабри устига “Ушбу қабр илмларни ўз нафасларигача қамраб олган, уни тарқатишда кўп заҳматлар чеккан, қолдирган мероси кўп мадҳ қилинган ва ўзининг умр дарахтидан кўплаб мевалар тера олган зотнинг қабридир”, - деб ёзишларига буюрган эди”.

Абул Муиннинг “Табсирату-л-адилла” асарида Абу Мансур Мотуридий ҳақида келтирилган яна бир ривояти унинг ислом оламида илмий мавқеи жуда катта бўлганидан далолат беради. Асарда таъкидланишича, агар Абу Мансур

Мотуридий устози Абу Наср Иёдийнинг дарсида айрим сабабларга кўра иштирок этмай қолса ёки кечикса, ҳатто, устози ўз шогирдига нисбатан чексиз ҳурмати ва муҳаббатининг изҳори сифатида ўша дарсда Мотуридий ҳозир бўлмагунча бирор сўз ҳам айтмас экан. У Абу Мансур Мотуридийни узокдан бўлса-да, дарсга келаётганини кўриб қолса, хурсандлигидан таажжуб билан унга тикилиб қолар ва Куръондан қуйидаги оятни ўқир экан: **“Раббингиз Ўзи хоҳлаган нарсани яратур ва (хоҳлаган ишни) ихтиёр қилур...”** (*Қасос сураси, 68-оят*).

Мотуридийлик таълимоти олимларидан Носирий ҳам Абул Муин Насафийнинг юқорида билдирган фикрларини келтирган ва уларга қўшимча қилиб Мотуридий илмий меросига шундай баҳо берган: “Абу Мансур Мотуридийнинг илми шу даражада эдики, ҳатто унинг илми туфайли ақида илмида тўғри йўлдаги одам билан нотўғри йўлдаги одам фарқланар эди. Бидъатчилар, хусусан, мўътазилийларнинг асли кимлиги унинг илми билан равшан бўлиб қолар эди. Мўътазилийларнинг ўзлари эса, аҳли сунна вал жамоани ва Абу Ҳанифага эргашганларни “мотуридийлар” деб тан олар эдилар. Мўътазилийлар уларни “мотуридийлар” деб аташларининг сабаби шунда эдики, Абу Мансур Мотуридий ва унинг шогирдлари уларнинг ақидаларига кучли раддия берган жамоа эдилар”.

Машҳур олим Муҳаммад ибн Абдираззоқ Ҳосирий Зубайдий “Итҳофу-с-содати-л-муттақин фи шарҳ ихё улумид-дин” номли асарида Абу Мансур Мотуридийни бундай тилга олган: “Абу Мансур Мотуридий дин учун курашувчи, аҳли сунна вал жамоа ақоидини мустаҳкамловчи олим эди. У муътазилийлар ва бошқа турли оқимларнинг эътиқодларига кескин зарба берган. Абу Мансур Мотуридий улар билан бўлган баҳс-мунозараларда шундай йўл олиб борардики, оқибатда уларнинг оғзини ёпиб қўярди. Шу сабабли ўша давр уламолари уни “Имом ал-ҳуда” деб атаганлар”.

Абдуллоҳ Мууроғий “ал-Фатҳу-л-мубин фи табақот усулийийин” номли асарида Мотуридий ҳақида бундай деган: “Абу Мансур Мотуридий ниҳоятда хужжати кучли, тортишувда эса олов каби шиддатли мутакаллим ҳамда мусулмонлар ақидасини астойдил ҳимоя қилувчи шахс эди. У бетакрор илми билан адашганларнинг шубҳаларига раддия берар ва соф ислом ақидасини ўзига аралаштириб юборган бидъат ғоялардан тозалар эди”.

Шайх Абул Қосим Ҳасан Надавий ҳам ўзининг “Рижолу-л-фикр ва-д-даъва” номли асарида Мотуридийни бундай сифатлайди: “Абу Мансур Мотуридий инсоний фикрларнинг билимдони эди. У ўзининг зийраклиги ва заковати билан бошқалардан алоҳида ажралиб турувчи ва кўплаб илмий фанларни мукамал эгаллаган олим эди”.

Абу Мансур Мотуридий ақида соҳасида Абу Ҳанифанинг том маънодаги издоши ҳисобланади. Жумладан, “Ишорату-л-маром” асарининг соҳиби Баёзий, Муҳаммад Зоҳид Кавсарий ва Муҳаммад Абу Заҳралар айни бу маънони таъкидлаганлар. Жумладан, Абу Заҳра “Тариху-л-мазаҳибил исламия” асарида бундай деган: “Абу Ҳанифадан нақл қилинган ривоятлар билан Абу Мансур Мотуридий қарор қилган ақидавий мавзуларни ўзаро бир-бирига таққослаб кўрилса, ҳар иккисининг илдизи бир манбага бориб тақалиши аён бўлади. Шунинг учун Абу Ҳанифанинг ақидавий қарашлари қонун-қоидалар мажмуаси бўлиб, Имом Мотуридийнинг мактаби шу асосда шаклланган, дейилади. Ироқ ва унга яқин ҳудудлардаги уламолар фуруъ-ул-фикҳ масаласида Абу Ҳанифага эргашган бўлсалар, ақидавий масалада ашъарийларга таянганлар. Лекин мовароуннаҳрлик олимлар фуруъ-л-фикҳ ҳамда ақида илмида Абу Ҳанифанинг маслакини тутганлар”.

Баёзий “Ишорату-л-маром” асарида қайд қилишича, Абу Мансур Мотуридий Абу Ҳанифанинг “ал-Абсат”, “ар-

Рисола”, “ал-Олим вал мутаъаллим”, “ал-Васия” ва “ал-Фикху-л-акбар” китобларини ўзининг Абу Бакр Аҳмад ибн Исҳоқ Жужжоний ва Абу Наср Аҳмад ибн Иёдийлардан қабул қилиб олган.

Абу Мансур Мотуридий яшаган даврга келиб (IX асрнинг охири – X асрнинг биринчи ярми) Мовароуннаҳрда тўғри йўлдан адашган турли гуруҳ ва фирқалар кўпайиб, уларнинг аксарияти имон-этикод масалалари бўйича баҳсу мунозаралар туфайли вужудга келган эди. Мана шундай мураккаб шароитда аллома Абу Мансур Мотуридий етишиб чиқди ва уларнинг ногўғри фикрларига асосли раддиялар берди. У ҳанафий мазҳаби асосчиси Абу Ҳанифанинг (699–767) таълимотига суянган ҳолда ўзига хос калом мактабини яратди. У асос солган мотуридийлик таълимоти кейинчалик Самарқанд калом мактаби доирасидан чиқиб, бутун ислом оламига тарқалиб, суннийликдаги икки йирик мактабнинг бири (бошқаси – ашъария) сифатида танилди.

Жумладан, Абу Мансур Мотуридий ўзининг “Таъвилоту-л-Қуръон” асарида адашган фирқаларнинг сўзларини келтириб, уларни таҳлил қилиб, раддия берган. Муаллиф ўз тафсирида замонасидаги мўътазилийлик, хорижийлик, карромийлик, жабарийлик каби оқимларни зикр этиб, уларга муносиб тарзда ақлий раддиялар берган. Жумладан, Мулк сурасидаги “(Ахир) **яратган зот** (Ўзи яратган нарсаларини) **билмайдими?!**” (14-) оят таъвилида Жаъфар ибн Ҳарб, Абу Бакр Асоммларнинг қуйидаги сўзини келтириб, унга жавоб берган: “Оятдаги **من** [ман] – “ким” сўзидан Аллоҳ таоло эмас, махлуқотлар тушунилади”, деган сўзларини келтириб, унга ақлий таъвиллар орқали раддиялар берган. Жумладан, Жаъфар ибн Ҳарб, Абу Бакр Асоммлар бандаларнинг касбий феъллари яратилмаган деган ғояни ўртага ташлашга уринишса, Имом Мотуридий уларга қарши аҳли сунна вал жамоа таълимотини қўллаб-қувватлаб бандаларнинг феълини ҳам махлуқлигини исботлаган.

“Таъвилоту-л-Қуръон” асарида фикҳий мавзуларни ўртага ташлаиб, унинг ечимини тавсия қилиниши Абу Мансур Мотуридийнинг фақиҳлигини исботлайди. Жумладан, Пайғамбаримизнинг **“Мерос қолдирмаймиз ва биз қолдирган нарсалар садақадир”** ҳадиси остида фақиҳларнинг қарашларини келтириб таҳлил қилиши ва мавзу юзасидан ўзининг қарашини тақдим қила олиши Мотуридийнинг фақиҳ сифатида эътироф этилишига туртки бўлган. У “Таъвилоту-л-Қуръон” асарининг кўплаб жойларида Абу Ҳанифа, Муҳаммад ибн Ҳасан, Абу Юсуф каби олимларнинг сўзларидан фойдаланган. Баъзи ўринларда ҳанафийлик мазҳаби имомларидан бирортасини айнан келтирмай “асҳобларимиз” деган атамани қўллаган. Абул Муин Насафий (ваф. 508/1114 й.) Абу Мансур Мотуридийнинг Абу Ҳанифа билан ўртасидаги алоқани тавсифлаб бундай деган: “Шайх Абу Мансур Абу Ҳанифанинг этагини усул ва фуруъда маҳкам тутган”.

Манбаларда Абу Мансур Мотуридийни “зоҳид, Раббоний олим” деб васф этилиши, тасаввуфда унинг юқори мартабаларга чиққанини англатади. Жумладан, олим ўзининг “Таъвилоту-л-Қуръон” асарининг Қосос сураси, 614-615-, Аҳзоб сураси, 113-, Ҳадид сураси, 49-50-, “Инсон сураси, 352-, Назиъат сураси 378- ва Моида сураси, 61-оятларида илоҳий муҳаббат, зуҳд, тақво, охиратни дунёдан устун қўйиш каби тасаввуфнинг нозик қирралари ҳақида сўз юритган. Мазкур оятларнинг тафсирида келган маълумотлар Абу Мансур Мотуридийнинг тасаввуф пешвоси сифатида баҳолаш имконини беради. Хусусан, у Аҳзоб сурасининг 113-ояти шарҳида зуҳдни икки қисмга тақсимлаб, уни изоҳлаган. Абу Мансур Мотуридий ўзининг “Таъвилоту-л-Қуръон” асарида: “Ер юзи набий ёки валийдан холи бўлмайди” деган. Абул Юср Паздавий (ваф. 493/1100 й.) ўзининг “Усулу-д-дин” асарида Имом Мотуридий ҳақида

қуйидагиларни қайд қилган: “У каромат соҳибии ва аҳли сунна вал жамоанинг раисларидан бўлган. Бобом Зоҳид Абдулкарим ибн Мусодан нақл қилишича, Абу Мансур Мотуридийнинг кўплаб каромлатлари бўлган”. Алишер Навоий ўзининг “Насоиму-л-муҳабба” асарида ҳам Абу Мансур Мотуридийнинг кароматини зикр қилиб, у киши ҳақида бундай деган: “Шайх Абу Мансур ал-Мотуридий ўз замонининг аълам уламоси эрмиш. Ул вақт уламоси аларни “Султону ал-муиззин” дер эрмишлар. Зоҳир ва ботин улумлари била ораста эрмишлар”.

Устозлари:

У дастлабки билимини ўз отаси Муҳаммад ибн Маҳмуддан, сўнгра бошланғич мактабда таълим олган. Ундан кейин Самарқанддаги “Работи Ғозиён” масжиди қошидаги мадрасада таълим олганлиги ҳақида маълумотлар бор.

У Самарқанддаги “Дору-л-иёдия”, “Дору-л-жузжония” мадрасаларида фаолият олиб борган маҳаллий ханафий фақиҳларга шогирд тушиб, улардан таълим олди. Абул Муин Насафий, Баёзий ва Забидийлар Имом Мотуридийнинг устозлари сафига Муҳаммад ибн Муқотил Розий (ваф. 248/862 й.), Нусайр ибн Яҳё Балхий (ваф. 268/882 й.), Абу Бакр Аҳмад ибн Исҳоқ ибн Субайҳ Жузжоний, Абу Наср Аҳмад ибн Аббос Иёдий (ваф. 275/889 й.)ларни киритган. Қуйида Абу Мансур Мотуридий устозларига оид турли манбаларда келган бешта шажарани кўрсатиб ўтамиз:

Мотуридийнинг илк устози Абу Бакр Жузжонийнинг Самарқанд ханафий мактабини ривожлантиришда жуда муҳим ўрни бор. Абул Муин Насафийнинг таъкидлашича, у ҳатто шу мактабнинг асосчиси ҳам. Маълумки, Абу Бакр Балхда устози Абу Сулаймон Жузжонийдан илм олган. Абу Сулаймон Жузжоний ва Абу Ҳафс Кабир Бухорий (ваф. 832 й.) Бағдодда Абу Ҳанифа ўқувчиларидан бўлган Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийдан (ваф. 805) таҳсил олганлар. Бутун-

лай ўзгача ҳолатни Мотуридийнинг иккинчи устози бўлмиш Абу Наср Иёдийда кўриш мумкин. Абу Мансур Мотуридий устози Абу Насрдан бир қанча муддат дарс олган. Унинг бу устози мутакаллим сифатида алоҳида мақомга эга бўлган. Лекин унинг илоҳиётчилик соҳасидаги билимлари анъанавий исломда айтарли из қолдирган эмас.

Замонавий тадқиқотчилар илмий ишларида Абу Мансур Мотуридийнинг устозлари ҳақида ўзгача ёндашган ҳолда маълумотлар берганлар. Хусусан, олмон тадқиқотчиси У.Рудольф китобида Мотуридийнинг устозларига жуда кам ўрин ажратилган ва Абу Бакр Жузжоний билан Абу Наср Иёдий ҳақида тўхталиб ўтилган.

Турк тадқиқотчилари эса Абу Мансур Мотуридийнинг устозлари хусусида батафсил маълумот берганлар. Масалан, Аҳмет Ак ўз тадқиқотида Абу Бакр Аҳмад ибн Исҳоқ Жузжоний, Абу Наср Иёдий, Муҳаммад ибн Муқотил Розий, Нусайр ибн Яҳё Балхий, Абу Бакр ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Жузжоний ҳақида маълумотлар келтирган.

Шогирдлари:

Абу Мансур Мотуридийнинг шогирдлари ўз даврининг етук олими, фақиҳи ва калом илми мутахассислари бўлган. Жумладан, Абул Қосим Ҳаким Самарқандий (ваф. 342/953 й.) Имом Мотуридийдан фикҳ илмини ўрганиб, у Абу Бакр Варроқ ва балхлик машхур шайхлардан тасаввуф илмини ўрганган. Ҳаким Самарқандий Абдуллоҳ ибн Саҳл Зоҳид, Амр ибн Осим Марвазийлардан ҳadis ривоят қилган. Абул Муин Насафий уни қуйидагича таърифлаган: “У уммат рози бўлган ва улар орасида мақталган киши эди. Унинг юксаклиги ва улуғлиги қалбларга ўрнашган эди. Калом, фикҳ, Қуръон таъвили, маърифат ва муомалот илмларини мукамал билган ва мазкур илмларда юксак чўққиларни забт қилган олим эди”. Абул Қосим Самарқандийнинг бизгача “ас-Саводу-л-аъзам” номли асари етиб келган. Бу

асарга Иброҳим Ҳилмий ибн Ҳусайн деган олим “Саломул аҳком аъла саводил аъзам” номли шарҳ ёзган. Бу китоб Истанбулда 1896 йили нашр этилган.

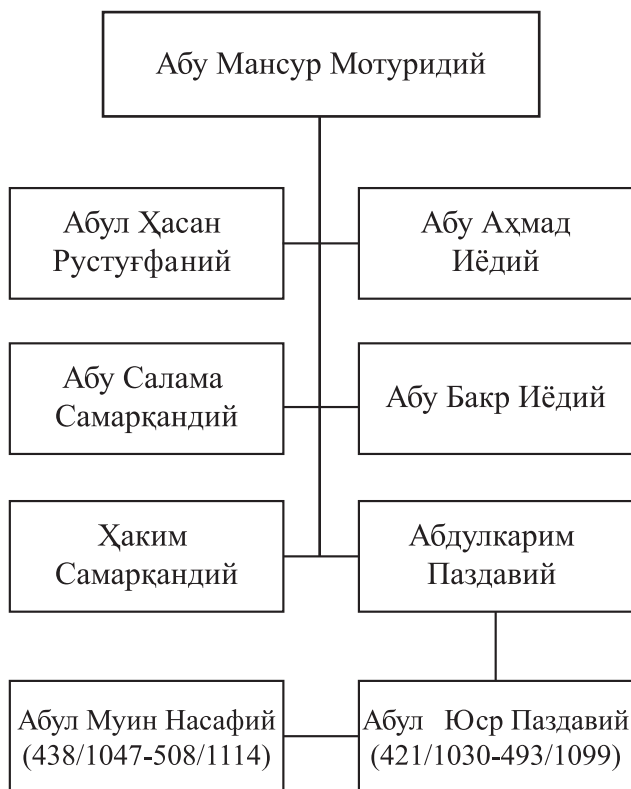
Абу Мансур Мотуридийнинг шогирдларидан яна бири Абул Ҳасан Рустуғфаний (ваф. 350/961 й.)дир. Абу Ҳафс Насафий ўзининг “ал-Қанд фи зикри уламаи Самарқанд” асарида олим нисбасини “Рустуғағний тарзида қайд қилган”. Аксарият замонавий тадқиқотчилар уни Рустуғфаний шаклида зикр қилганлар. Олимнинг “Иршодул-мухтадий”, “Китобу-з-завоид”, “ал-Хилоф”, “ал-Фатаво” номли асарлари бор.

Фахрул ислом Паздавийнинг бобоси Абу Муҳаммад Абдулкарим Паздавий (ваф. 390/1000 й.) ҳам Абу Мансур Мотуридийнинг етук шогирдларидан бўлган. У “Дурру ақоид аҳли сунна вал жамоа” асарининг муаллифи ҳисобланади.

Абу Мансур Мотуридий шогирдлари силсиласининг кетма-кетлигини олмон тадқиқотчиси У.Рудольф қуйидагича тузган:

У.Рудольф Абу Мансур Мотуридий шогирдларининг ушбу тартибида Ҳаким Самарқандий номини тушириб қолдириб, уни Абу Наср Иёдийнинг шогирди сифатида эътироф этган. Фикримизча, Ҳаким Самарқандийни ҳам Абу Мансур Мотуридийнинг шогирдлари қаторига қўшиш мақсадга мувофиқдир. Шу тариқа Абу Мансур Мотуридий шогирдлари шажарасини қуйидагича тартибда бериш мумкин:

Имом Мотуридий 944 йилда Самарқандда вафот этган ва машҳур Чокардиза қабристонига дафн этилган. Шаҳар аҳолиси, айниқса, ўрта қатлам орасида машҳур бўлган уламолар, жумладан, Мотуридийнинг сафдош ва шогирдлари ҳам шу ерга дафн қилинган. Солиҳ уламолар гуруҳи

фаолиятини тадқиқ қилишда ушбу қабристон ва у билан боғлиқ маълумотлар муҳим аҳамиятга эга.

Турк адмирали Сайди Али Раис XVI асрда Осиё бўйлаб саёҳатга чиқиб, Самарқанддаги Чокардиза қабристонини ҳам зиёрат қилади. Бу ҳақда эсдаликларида баён этади. Шунингдек, XVIII–XIX асрларда ёзилган “Самария” ва “Қандийа хурд” асарларида ҳам Чокардиза ва унда дафн этилган улуғ алломалар ҳақидаги маълумотлар учрайди. В.Бартольд ҳам хотираларида 1920 йилдаги Самарқанд сафари давомида ушбу қабристонда бўлгани ва у ерда Мотуридий мақбарасини кўрганини таъкидлайди.

Юз йиллар давомида фақиҳ, шайх ва уламолар дафн этилган Чокардиза қабристони шўролар даврида аҳоли яшайдиган манзилга айлантирилади. Натижада кўплаб қабртош ва қайроқлар йўқолиб кетади. Мотуридий мақбарасини тиклаш жараёнида эса фақиҳ ва уламоларнинг қабртошлари топилди. Уларнинг аксари қорахонийлар даврига мансуб бўлиб, биз учун кўплаб янги маълумотларни бериши табиий. Ҳозир мазкур қабртошлар исломшунос олимлар Б.Бобожонов, А.Мўминов, У.Рудольф томонидан ўрганилиб, махсус тадқиқот чоп этилди.

XI–XII асрлар ҳанафий мутакаллимлари мотуридия таълимотини қайта тиклаш жараёнида унинг ижтимоий қарашларини акс эттирувчи фикрларини эътибордан четда қолдиришади. Кейинчалик Мотуридий фикҳ ва калом масалалари билан қизиқиб, ҳанафий мазҳаби олимларидан дарс олиб, ўз билимини юксалтиради. Бу жараёнда кўплаб машхур фақиҳ ва муҳаддислар билан мулоқот ва мунозарада бўлади, шу соҳага оид асарлар ёзади.

Устозлари шажараси

Абу Мансур Мотуридийнинг илмий шажараси ҳақида манбаларда турли тадқиқотлар олиб борилган. Манба-

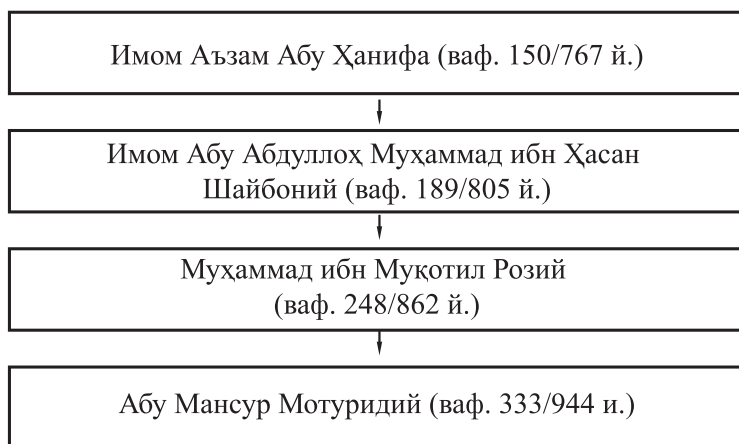
ларда қайд қилинган маълумотларга қараганда Имом Мотуридийнинг устозларига оид турли манбаларда келган бешта шажара қайд қилинган:

Биринчи шажара Ибн Закариё Яҳё ибн Исҳоқ қаламига мансуб бўлиб, Мотуридийнинг устозлари шажарасини қуйидагича тузган:

Шажарага эътибор берсак, 4- ва 5-ўринда турган олимлар ўрни алашиб қолганига гувоҳ бўламиз. Чунки Абу Бакр Аҳмад Жузжоний Абу Абдуллоҳ ибн Абу Бакр Жузжонийдан олдин яшагани кўриниб турибди. Турк тадқиқотчиси Аҳмет Ак ҳам ушбу шажарани шундайлигича берган.

Иккинчи шажара Камолиддин Аҳмад ибн Ҳасан Баёзий (ваф. 1098/1687 й.) қаламига мансуб бўлиб, у Абу Мансур Мотуридийнинг ўзигача унинг устозларини Абу Ҳанифа, Муҳаммад Шайбоний ва Муҳаммад ибн Муқотил Розий деб кўрсатган:

Юқоридагилар билан бир қаторда турк тадқиқотчиларидан Сўнмас Кутлу ва Аҳмет Ак ҳамда олмон тадқиқотчиси Улрих Рудольфлар ҳам Имом Мотуридий устозларининг шажарасини тузганлар. Албатта, мазкур шажаралар орқали Абу Мансур Мотуридийнинг кимдан дарс олгани ҳақида бирламчи маълумотларга эга бўлишимиз мумкин.

ОЛИМНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИ

Имом Мотуридий қаламига мансуб асарларнинг сони ўн бештага етиб қолади. Манбаларда кўрсатилишича, Абу Мансур Мотуридийнинг “Китобу-т-тавҳид” (“Тавҳид китоби”), “Китобу-л-мақолот” (“Моқолот китоби”), “Маъхазу-ш-шароий” (“Шариатлар манбаи”), “Китобу-

л-жадал” (“Мунозара китоби”), “Таъвилоту-л-Қуръон” (“Қуръон таъвиллари), “Китобу баёни ваҳми-л-муътазила” (“Муътазилийларнинг хом-ҳаёлини баён этувчи китоб”), “Радду-л-усул ал-ҳамса” (“Беш асосга раддия”), “Китобу радди аваили-л-адилла ли-л-Каъбий” (Каъбийнинг асосий далилларига раддия китоби), “Радду китоби-л-Каъбий фи ваъиди-л-фуссоқ” (“Каъбийнинг фосиқларнинг ваъидига бағишланган китобига жавоб”) каби асарлари мавжуд. Лекин санаб ўтилган бу китоблар ҳақида тўлиқ бир тасаввур йўқлиги тадқиқотчиларга қийинчилик туғдиради. Чунки илк ўрта аср мутакаллимларининг кўпгина илмий мероси каби Абу Мансур Мотуридий асарларининг аксарияти бизгача етиб келмаган. Унинг илмий меросидан фақат “Китобу-т-тавҳид” ва “Таъвилоту-л-Қуръон”лар сақланиб қолган.

Булардан ташқари Абу Мансур Мотуридийга яна бошқа баъзи асарлар ҳам нисбат берилган. Бунга мисол қилиб, Абу Ҳанифанинг “ал-Фикҳу-л-акбар” рисоласига шарҳ тарзида ёзилган “Шарҳ ал-Фикҳи-л-акбар” номли асарни олиш мумкин. Ушбу асар ҳам баъзи манбаларда Абу Мансур Мотуридийга тегишли деб таъкидланган. Ҳатто Хайдаробод шаҳрида 1946 йил Абу Мансур Мотуридий номи билан нашр этилган.

Айрим тадқиқотчилар ушбу асарни Абу Мансур Мотуридийга эмас, балки унинг замондоши Абу Лайс Самарқандийга (ваф. 370/980 й.) тегишли деб эътироф этганлар. Асарни кўздан кечирадиган бўлсак, унинг бир қанча жойларида ашъарийларнинг эътиқодлари танқид қилинган. Маълумки, Абу Мансур Мотуридий даврида ашъария таълимоти кенг ривожланмаган эди. Абу Лайс Самарқандий эса, Мотуридийдан биров кейинрок, яъни IV/X асрнинг иккинчи ярмида яшаган. У даврда ашъария таълимоти танилиб бўлган эди. Шу нуқтаи назардан ушбу асарни Абу Лайс Самарқандийга тегишли деб тахмин қилиш

мумкин. Лекин олмон тадқиқотчиси У.Рудольф “Шарху-л-Фикҳи-л-акбар” номли рисоланинг Абу Лайсга ҳам тегишли эмаслигини таъкидлайди. Унинг фикрича, рисола матнида Абу Лайс фикрларининг берилгани, унинг муаллиф эканига асос бўлолмайди. Бу ерда рисоланинг номаълум муаллифи Абу Лайсдан иқтибос келтирган бўлиши мумкин, холос. Шунингдек, матнда, пайғамбарлар пайғамбарлигидан олдин кичик гуноҳлар қилган бўлиши мумкин, деган жумла учрайди. Абу Лайс эса пайғамбарлар доим ҳар қандай гуноҳлардан пок бўлганлигини қатъий таъкидлаган.

Шунингдек, турк тадқиқотчиси Ахмет Ак манбаларда қуйидаги асарлар Абу Мансур Мотуридийга янглиш равишда нисбат берилганини айтиб ўтган: “Рисола фи-т-тавҳид”, “Китобу-л-усул”, “Васия ва муножот”, “Пандномаи Мотуридий” (форс тилида), “Фавоид”, “Китобу-т-тафсир ал-асмо ва-с-сифат”.

Юқоридаги асарлардан қатъи назар, бизгача Абу Мансур Мотуридийнинг “Китобу-т-тавҳид” ва “Таъвилоту-л-Қуръон” номли асарлари етиб келган ва улар ҳақида аниқ тасаввурга эгамиз. Қуйида олимнинг мазкур икки асари ҳақида мухтасар маълумот бериб ўтилади.

Насафий ўз асарида таъкидлашича, Абу Мансур Мотуридийнинг “Таъвилоту-л-Қуръон” номли тафсири ўз даврида машҳур ҳисобланган ва кўплаб олимлар ушбу асарни қуйидагича тавсиф билан юксак баҳолаганлар: “Абу Мансур Мотуридий имомларнинг улуғи ва миллатнинг устунни эди. Унинг Қуръонга ёзган тафсири барча чигалликларни очиб берувчи, инсон қалбидаги шубҳали қора булутларни хайдовчи ҳамда ниҳоятда балиғ васф ила яратилган асардир. Аллоҳ шундай китобни ёзган зотга ўз саломини йўлласин”.

Абу Мансур Мотуридийнинг тафсир йўналишида ёзган ушбу асари “Таъвилот аҳли-с-сунна” ёки “Таъвилоту-л-

Қуръон” номи билан танилган. Бу тафсир мотуридия таълимотида маълум ва машҳур бўлиб, мотуридия уламолари наздида, бошқа бирор аввалги ва кейинги тафсирлар унга тенглаша олмаган. Мазкур китоб бизга тўлиқ ҳолда етиб келган бўлиб, дунёнинг кўплаб қўлёзма фондларида нодир қўлёзма нусхалари мавжуд. Ушбу асарнинг энг қадимий нусхаси Маккадаги “Мактабату-л-Ҳарамии-л-Маккий” кутубхонаси қўлёзмалар фондида сақланади.

Мазкур асар бўйича бир неча бор тадқиқот ишлари олиб борилган ва у нашр этилган. 1972 йили Қоҳирада Иброҳим ва Саййид Авзийлар китобнинг бир қисмини тадқиқ этганлар ва Фотиҳа сурасидан Бақара сурасининг ярмигача нашр қилдирганлар.

Ҳожи Халифа “Кашфу-з-зунун” асарида “Таъвилоту-л-мотуридия фи баён усули-с-сунна ва усули-т-тавҳид” номли китоб ҳақида маълумот бериб ўтган. Унинг таъкидлашича, Алоуддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Аҳмад Самарқандий жамлаган ушбу китоб алломанинг бошқа китоблари орасида тили ва услуби жиҳатидан энг осон ва равон ўқиладиган асар бўлгани сабабли мотуридия уламоларининг асосий манбаи ҳисобланган.

Мазкур китобнинг бир нусхаси Ҳиндистондаги Худо-бахш номли кутубхонада 294-рақам остида сақланади. Ушбу манба устида тадқиқот олиб борган Доктор Айюб Али бу китоб Алоуддин Самарқандий томонидан Мотуридийнинг тафсирига ёзилган шарҳдир, деган хулосага келган. Абул Муин Насафийнинг шогирди Алоуддин Самарқандий “Таъвилот аҳли сунна” тафсирига “Шарҳу китоби-т-таъвилот” номли шарҳ ёзган.

Абу Мансур Мотуридийнинг мазкур тафсири ўз даврида катта шухрат қозонган. Бунга мотуридия уламоси Абул Муин Насафийнинг “Табсирату-л-адилла” асарида айтилган қуйидаги сўзларни мисол келтириш мумкин: “Абу

Мансур Мотуридийнинг Қуръонга ёзган тафсири барча чигалликларни очиб берувчи, инсон қалбидаги шубҳали қора булутларни хайдовчи ҳамда ниҳоятда балиғ васф ила яратилган асардир. Аллоҳ шундай китобни ёзган зотга ўз саломини йўлласин”. “Таъвилот аҳли сунна” китоби 2009 йили турк олими Бекир Топалўғли томонидан иккинчи маротаба кўп жилдда нашр этилди.

Абу Мансур Мотуридийнинг энг муҳим асарларидан бири “Китобу-т-тавҳид” бўлиб, унинг асл нусхаси ҳозирда Кембридж университети қўлёзмалар фондида сақланади. У 206 ыарақдан иборат бўлиб, сатрлар сони 21 қатордан, кўчирувчи Амин Ҳанафий Шофеий деб кўрсатилган. Асар 15 шаъбон 1150/31 декабрь 1735 йил кўчирилган. 1970 йили мисрлик олим Фатхуллоҳ Хулайф узоқ йиллар давом этган изланишлари натижасида Байрутнинг “Дорул машриқ” нашриётида “Китобу-т-тавҳид”нинг нашрини амалга оширган. Нашрда бир талай камчиликларга йўл қўйилганига қарамай, у ўзидан кейинги тадқиқотлар учун манба сифатида хизмат қилади. Шундан сўнг “Китобу-т-тавҳид” яна бир неча маротаба нашр этилди.

Абу Мансур Мотуридий “Китобу-т-тавҳид” асари калом илмига оид олимнинг энг аҳамиятли асари ҳисобланади. Чунки унда олимнинг калом илмидаги ақидавий қарашлари ўз аксини топган. Шу туфайли “Китобу-т-тавҳид” асари мотуридийлик таълимотини билишдаги энг асосий манба сифатида эътироф этилган. “Китобу-т-тавҳид”ни мотуридийлик уламолари орасида биринчилардан бўлиб Абул Юср Паздавий “Усул ад-дин” асарида ва Абул Муин Насафий “Табсирату-л-адилла” асарида таъкидлаб ўтганлар ҳамда ундан иқтибослар келтирганлар.

“Китобу-т-тавҳид” асарининг мазмунига тўхталадиган бўлсак, ўз даврида унга турлича муносабатлар билдирилган. Чунки асар тил ва мазмун жиҳатидан ниҳоятда қийин услубда ёзилган эди. Шунинг учун ҳам, кейинчалик

мадрасаларда ақоид илмини ўқитишда ушбу асардан эмас, балки унинг мазмунини акс эттирган бошқа асарлардан фойдаланилган.

Асарнинг қийин тилда, мантиқ илмига асосланган ҳолда ёзилгани боис, уни кўплаб олимлар, ҳатто, мотуридия уламолари ҳам танқид остига олганлар. “Китобу-т-тавҳид” асарини биринчи бўлиб Абул Юср Паздавий танқид остига олган. Лекин у “Тавҳид”даги маъноларнинг ёпиқлиги, кераксиз жумлалар кўп ишлатилгани борасида сўз юритган, холос. Мотуридийнинг асарда ифодаланган ақидавий қарашларига эътироз билдирмаган. Айрим шарқшунослар Абул Юср Паздавийнинг ушбу танқидларидан келиб чиқиб, у тўлиқ мотуридия таълимотини танқид остига олган, деган фикрга келганлар.

Абу Мансур Мотуридий уламоларининг “Китобу-т-тавҳид” асарига бундай муносабатларининг олдини олиш мақсадида Абул Муин Насафий “Тавҳид”га шарҳ сифатида “Табсирату-л-адилла” асарини ёзиб, ундаги мураккаб, маъноси ёпиқ жумлаларни шарҳлаб берган. Абул Муин Насафийнинг бу ҳаракати натижасида зомонамизнинг айрим шарқшунослари уни мотуридийлик таълимоти интерпритатори (очиб, ёритиб берувчиси) деб атаганлар.

УЛАМОЛАРНИНГ ЭЪТИРОФЛАРИ

Алломанинг беназир салоҳиятини эътироф этган буюк мутафаккир Алишер Навоий ҳазратлари ўзининг “Насойимул муҳаббат” асарида: “Шайх Абу Мансур Мотуридий” ўз замонининг аълам уламоси эрмиш. Ул вақт уламоси аларни “Султонул муиззин” дер эрмишлар. Зоҳир ва ботин улумлари била ораста эрмишлар”, деб айтганлар. Яъни Имом Мотуридий ўша вақтдаги энг билимдон киши бўлган. Шу давр алломалари у кишини “Азизлар султони”

номи билан аташган. У барча илмларни яхши ўзлаштирган.

Бу ўринда таниқли тарихчи Тамимийнинг у киши ҳақида ёзганларига ҳам эътибор қилинг: “Имом Мотуридий ўз замонасининг энг буюк алломаларидан бири сифатида тан олиниб, барча унинг илму маърифатига таҳсин айтиб, унинг таълимоти зиёсини кўзларига тўтиё айлаганлар. Шу боис Имом Мотуридий нафақат унга хайрихоҳ кишилар, балки рақиблари наздида ҳам “Имом аҳлис сунна вал жамоа” (“Суннат ва жамоанинг имоми”), “Имомул худо” (“Тўғри йўлга бошловчи имом”) деган энг олий унвонга сазовор бўлиб, калом илмида ўзига хос мўъжиза сифатида доврўғи тилларда дoston бўлган”.

Абул Муин Насафий (942–1114) ўзининг “Табсирату-л-адилла” асарида Мотуридий вафот этганида унинг шогирдларидан Абул Қосим Ҳаким Самарқандий (ваф. 342/954 й.) унинг қабр тошига мана бу битикларни ёздирганлигини айтади: “Бу қабр нафаслари миқдоридаги илмларни ўзида жам этган, бор кучини у илмларни тарқатиш ва ўргатиш билан тугатган, шунинг учун диний асарлари мақтовга сазовор бўлган ва ўз умридан серҳосил меваларни олишга эришган зотнинг қабридир”.

Ибн Закариёнинг “Шарҳ жума-л-усули-д-дин” асарида бир ривоятда келтирилишича, фақиҳ Абдуссамад ибн Аҳмад Арбинжоний Абу Мансур Мотуридий вафот этганда Абу Бакр Иёдий қуйидаги сўзларни айтганини келтиради: “Диний илм ва ҳукмларни ўргатишда бу умматнинг олимлари ўтган пайғамбарлар кабидир. Ўтмишда бир пайғамбарнинг даври тугаб, ечилиши керак бўлган масалалар пайдо бўлса ва у масалаларни очиб берувчи бирор олим қолмаса, янги бир пайғамбар юборилганидек, бу умматнинг орасида ҳам ҳар асрда вафот этган фақиҳларнинг ўрнига ё янги олимлар келади ёки қиёмат бошланади. Чунки Аллоҳ ўз бандаларини йўл кўрсатувчилардан маҳрум қилмайди”.

“Таъвилоту-л-Қуръон” бирор китоб тенг кела олмайдиган асардир. Балки бу фан бўйича ёзилган китобларнинг бирортаси унга яқин ҳам кела олмайди” деб ёзган эди Абдулқодир Қураший.

ИМОМ МОТУРИДИЙ ҲИКМАТЛАРИДАН НАМУНАЛАР

Халқ билан бир тан, бир жон бўл.

* * *

Тўғри йўлнинг калити илмдир.

* * *

Динни илм билан асра.

* * *

Доно суҳбати икки дунё саодатидир.

* * *

Узоқда бўлса ҳам илм ўрганиш пайида бўл.

* * *

Нифоқ илмсизлик белгисидир.

* * *

Юрт ободлигини тиласанг, очиққўл бўл.

* * *

Бефойда тириклик ўлим билан баробар.

* * *

Ўзликни англашни буюк хислат бил.

* * *

Бойликни иқбол бил, уни харж этмасликни эса
бадбахтлик бил.

Диёнатда бардам ва мустаҳкам бўл.

* * *

Афв этмоқни ҳеч кимдан дариг тутма.

* * *

Мартаба, бойликка эришгач, ўзлигинг унутма.

* * *

Шаробу таомни кам е, кўпини ўзгага бер, есин.

* * *

Соғлиқни ҳаёт гарови бил.

* * *

Илм ўрганишдан асло тинчима.

* * *

Ҳашамдорлик, бахиллик ва ҳасадни тананг, молинг,
мартабанг учун заҳар бил.

* * *

Тинчлик истасанг, ҳеч кимга ёмонлик қилма.

* * *

Ҳамиша Аллоҳнинг шукронасида бўл.

* * *

Тилингни сақлашни умринг саломатлиги бил.

ХУЛОСА

Абу Мансур Мотуридий ўз таълимоти ва илмий асарлари билан Мовароуннаҳр илоҳиёт мактабининг ривожланишига катта ҳисса қўшди. Илоҳиёт илмларининг тўла шаклланиб, такомилга етишида уларни қайта ишлаб чиқиб, маълум тизимга солишда катта бир ишни амалга оширди. Буюк аллома ўз қарашлари билан ҳанафийлик таълимотининг Ўрта Осиё халқлари анъаналари ва урф-одатлари билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатиб берди. Буюк ватандошимиз яратган таълимот ислом динининг буюк ақидавий мактабларидан бири сифатида кенг қўламда тан олинди.

Суннийликнинг ҳанафийлик мазҳабига эътиқод қилувчиларнинг барчаси ақида бобида Имом Мотуридий ва унинг шогирдлари ҳамда издошлари ёзиб қолдирган қимматли асарларга таяниб иш кўрадилар. Энг эътиборлиси, ислом оламининг аксарият минтақаларида, Сурия, Ироқ, Туркия, Покистон, Ҳиндистон, Шимолий Африкада мотуридийлик таълимоти ҳозир ҳам ўрта ва олий диний ўқув юртларида мустақил фан сифатида ўқитиб келинади.

Европа ва Туркия олимлари томонидан калом илми тарихига оид кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган бўлса-да, Марказий Осиё ҳудудида ушбу соҳа бўйича ҳали етарли ишлар амалга оширилгани йўқ эди. 2000 йил Имом Мотуридий таваллудининг 1130 йиллиги Ўзбекистонда кенг нишонланиши ушбу соҳада ўзбекистонлик тадқиқотчиларнинг фаолияти ривожига туртки бўлган бўлса, иккинчидан 2000 йилда олмон шарқшуноси Ульрих Рудольфнинг Абу Мансур Мотуридий илмий меросига оид тадқиқоти рус ва ўзбек тилига таржима қилингани унга бўлган қизиқишни янада оширди. Ва ниҳоят 2020 йил

11 августда юртбошимиз томонидан “Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чоратадбирлари тўғрисида”ги қарори соҳани янада чуқурроқ ўрганиш, Имом Мотуридийнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилиш, мотуридийлик таълимотини халқаро миқёсда тарғиб-ташвиқ қилиш имкониятини берди. Ўтган йиллар ичида калом илми тарихи, хусусан, мотуридия таълимотига бағишлаб Ўзбекистонда Ш.Зиёдов, С.Оқилов, Ҳ.Сағдиев, Э.Даминов, А.Аллоқулов ва Ў.Полвоновлар диссертациялар ҳимоя қилдилар.

Бугунги кунда мотуридийлик таълимотини изчил ўрганиш, манбаларини атрофлича таҳлил қилиш хорижий ва маҳаллий мутахассислар олдида турган улкан вазифалардан биридир. Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази томонидан олимнинг “Таъвилот ал-Қуръон” ва “Китоб ат-тавҳид” асарларини ўзбек тилига таржима қилиниши юртимизда мотуридийлик таълимотининг яна жонланиши, ривожланиши гарови сифатида баҳолаш мумкин.

МУНДАРИЖА

Муқаддима.....	3
Имом Мотуридийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти.....	6
Олимнинг илмий мероси.....	20
Уламоларнинг эътирофлари.....	25
Имом Мотуридий ҳикматларидан намуналар.....	27
Хулоса.....	29

**ИМОМ МОТУРИДИЙ
ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИ**

ИМОМ МОТУРИДИЙ

«Ўзбекистон халқаро ислом академияси»
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2022

Нашр учун масъул: **Жамолиддин Каримов**
Бадий муҳаррир: **Толибжон Низом**
Дизайнер-саҳифаловчи: **Зарифжон Ғуломов**

Нашриётнинг лицензия рақами
АИ № 0011. 06.05.2019 йил.
Босмаҳонага 01.06.2022 йилда берилди.
Бичими 84×108 ½ Шартли б.т. 1,9. Нашр т. 1,8.
Буюртма № 51.
Баҳоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон халқаро ислом академияси»
нашриёт-матбаа бирлашмаси босмаҳонасида чоп этилди.
100011. Тошкент ш. А.Қодирий, 11.